

О. Б. Ткаченко, О. С. Іщенко

Мови національних меншин

МОВИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН – мови [меншин національних](#) України. Окрім державної мови ([мова українська](#)), на території України функціонують мови корінних народів – [кримськотатарська мова](#), [караїмська мова](#), кримчацька (див. [Кримчаки](#)). За переписом 2001, окрім українців, проживали понад 130 інших національностей (22,2 % усього населення). Серед найчисленніших – росіяни (17,3 %), білоруси (0,6 %), молдовани, кримські татари (обидві – по 0,5 %), болгари (0,4 %), угорці, румуни, поляки (усі – по 0,3 %), євреї, вірмени, греки, татари (усі – по 0,2 %), цигани, азербайджанці, грузини, німці, гаґаузи (усі – по 0,1 %). Мову своєї національності визнали рідною: росіяни (95,9 %), угорці (95,4 %), кримські татари (92,0 %), молдовани (70,0 %), болгари (64,1 %), азербайджанці (53,0 %), вірмени (50,4 %), цигани (44,7 %), грузини (36,7 %), татари (35,1 %), білоруси (19,8 %), поляки (12,9 %), німці (12,2 %), греки (6,4 %; її носії користуються у побуті румейськими говірками грецької мови), євреї (3,1 %; переважно їдиш).

Носіїв М. н. м. залежно від часу поселення на території України поділяють на 3 групи: тих, хто здавна, щонайменше від 19 ст., живе в Україні; хто поселився тут між 1-ю і 2-ю світ. війнами; хто почав селитися після 2-ї світової війни (внаслідок посилення зв'язків із країнами т. зв. третього світу – Азії, Африки, Лат. Америки). В першому випадку носії мови живуть великими скупченнями в певних місцевостях і поширеність їхньої мови є локалізованою, в другому й третьому – вони розпорошені (переважно в містах), тому точно визначити територію їхнього поширення неможливо. До першої групи належать носії російської (переважно Сх. і Пд. України), [білоруської](#) (Полісся), польської (Житомирщина, Вінниччина, Галичина, частково Буковина), чеської (Волинь), словацької (Закарпаття), [болгарської](#) (Одеська і Запорізька обл.), [їдишу](#) (переважно великі міста Правобережжя і Зх. України – Київ, Одеса, Чернівці), [німецької](#) (Зх. Закарпаття), румунської (Буковина, Сх. Закарпаття, Одеська і Кіровоградська обл.), [албанської](#) (Одеська і Запорізька обл.), [грецької](#) (Донецька обл.), циганської (Закарпаття, Крим і Одеська обл.), [вірменської](#) (міста Сходу України), [новоассирійської](#) (Донецька обл., частково міста Наддніпрянщини), татарської (Схід України, переважно Донбас), [гаґаузької](#) (Одеська обл.), чуваської, естонської (обидва – Крим), угорської (Закарпаття). Друга група охоплює носіїв мов [литовської](#), [латиської](#), частково [іспанської](#) (за винятком кубинців, які оселилися в Україні після 2-ї світової війни),

таджицької, осетинської, узбецької, [казахської](#), [азербайджанської](#), [киргизької](#), туркменської, башкирської, комі, марійської, мордовсько-ерзя, мордовсько-мокша, удмуртської, [грузинської](#), аварської, даргинської, лезгинської, чеченської. До третьої групи належать ті, що розмовляють арабською, корейською, в'єтнамською та іншими мовами.

Російську мову визнали рідною 29,6 % населення України. За даними досліджень 2017, російською розмовляють 32 % жителів України, 46 % – українською, 21 % – двомовні (російською і українською). Такий стан (йдеться про велику частку русофонів) зумовлений попередньою тривалою цілеспрямованою політикою т. зв. інтернаціоналізації, що втілювалася мовним зросійщенням України. Це знайшло вияв у голодоморі 1932–33, спрямованому проти українського селянства, репресіях 1920–70-х рр. інтелігенції (українців, а також поляків, німців, євреїв, греків, болгар та ін.), у ліквідації освіти й преси М. н. м. (викладання національною мовою було збережено лише для частини поляків у західних регіонах України, румунів, молдован та угорців), у депортації українців під час колективізації, оргнаборів тощо за межі України й в організованому переселенні в Україну російського і російськомовного населення з інших республік. Унаслідок цього в Україні склалася демографічна й мовна ситуація, що стала кризовою щодо української мови (особливо в східних і південних областях) та інших мов. Про кризовий стан більшості М. н. м. країни (крім росіян) свідчить порівняння даних 1988 про кількість носіїв національних мов із чисельністю відповідних меншин: їдиш/іврит мова – 34 504 осіб за кількості євреїв – 485 975 осіб; білоруська – відповідно 155 710 і 439 858, польська – 27 361 і 218 891, естонська – 1292 і 4208, нім. – 8758 і 37 912 тощо.

У 1920–30-х рр. із суто тактичних міркувань (потреба в агітації на користь світової революції) для тих народів, які жили в Україні, утворювали школи з викладанням національною мовою (польські, німецькі, молдовські, їдиш/іврит, болгарські, грецькі, вірменські, ассирійські, чеські). Діяло спеціальне видавництво – Укрдержнацменвидав, що друкувало літературу М. н. м. Існували національні райони, де мову відповідної меншини вживали разом з українською як офіційну. Цей ілюзорний курс на розгортання національно-мовного будівництва серед національних меншин України відбувався паралельно з кампанією українізації нібито з метою поширення української як офіційної мови УРСР. 1930–33 у зв'язку зі стабілізацією взаємин із країнами Західної Європи і США та втратою надії на близьку революцію у світі, а також посиленням міжнародної ізоляції СРСР усе це «національне будівництво» почало згортатися, а його активних учасників піддано репресіям. Було ліквідовано майже всі школи національних меншин, за винятком російських, а в 1970-х рр. почалася ліквідація й українських шкіл. Під прикриттям гасла т. зв. інтернаціоналізації керівні кола СРСР послідовно продовжували внутрішню політику Російської імперії, спрямованої на «обрусіння іногородців».

У 1990-х рр. із прийняттям Законів «Про мови в Українській РСР» (1989) та «Про національні меншини в Україні» (1992) становище почало змінюватися на краще. Згідно з останнім документом держава гарантує всім національним меншинам права на національно-культурну автономію, зокрема користування й навчання рідною мовою в державних закладах освіти або через національні культурні товариства. Законом передбачено зобов'язання всіх громадян України поважати мови, культури, традиції, звичаї, релігійну самобутність українського народу та всіх національних меншин. Унаслідок появи зазначених законів на філологічному факультеті [Київського університету](#) створено кафедру мов і літератур народів України. Від 1988 діє [Гунгарологія центр Ужгородського університету](#), що від 1990 видає наукові записки [«Acta Hungarica»](#). Зроблено перші кроки для впровадження викладання болгарської мови та літератури в місцях компактного проживання болгар. Відкрито єврейські школи з викладанням івриту та їдишу. Відновлено викладання в школах грецької мови. Польські школи з'явилися також у східних областях України. Ще 1988 в окремих школах Одеської обл. розпочато навчання молдовською, гагаузькою і болгарською мовами. 1993 у м. Болград (Одеська обл.) відкрито болгарсько-українську гімназію. Підготовку педагогічних кадрів для болгарських шкіл в Україні здійснюють [Ізмаїльський гуманітарний університет](#) (Одеська обл.), [Бердянський педагогічний університет](#) (Запорізька обл.) і [Львівський університет](#); Білгород-Дністровське педагогічне училище (Одеська обл.) – учителів початкових класів і вихователів дошкільних закладів освіти. Від 1994 видають вірменською та українською мовами газету [«Арагац»](#). Налагоджено систему вивчення новогрецької мови, підвищення кваліфікації вчителів цієї мови на семінарах у Маріупольському гуманітарному інституті, де є факультет грецької філології та перекладу, діє Інститут українсько-грецької дружби та елліністичних досліджень. 2003 новогрецьку мову вивчали в 107-ми навчальних закладах (120 вчителів) понад 7 тис. учнів, зокрема як предмет – 2155, факультативно – 4968 осіб.

Важливою подією в усіх сферах життя українського суспільства було прийняття [Конституції України](#) (1996). У ст. 10 зазначено, що державною мовою в Україні є українська мова: держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Водночас гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших м. н. м. України. Здійснення конституційних норм стосовно української як державної та російської, інших м. н. м., а також захисту культури й самобутності українців та представників національних меншин покладено на Державний комітет України у справах національностей та міграцій, що керувався «Положенням про Державний комітет України у справах національностей та міграцій» (1996). ВР України 1997 ратифікувала Рамкову конвенцію про захист національних меншин – документ Ради Європи, спрямований на захист прав національних меншин (окрім іншого, надає національним меншинам у сферах суспільного життя свобод, що стосуються мови й освіти; див. також [Мовне законодавство](#)).

Росіяни в Україні мають сприятливі умови для культурно-освітнього розвитку і найширшого використання рідної мови в усіх сферах суспільного життя. На початку 1994–95 навчального року в Україні діяло 2973 російські школи, в яких навчалося 2 945 924 учні, що становить майже 42,7 % усіх школярів країни; 2367 змішаних шкіл, зокрема українсько-російських. – 2338, російсько-кримськотатарських – 10, російсько-молдовських – 7, російсько.-угорських – 4, російсько-румунських – 3, українсько-російсько-угорських – 3, українсько-російсько-польських – 2. Підготовку фахівців з російської мови та літератури здійснювали в 11-ти університетах і 20-ти педагогічних університетах та інститутах країни. Російською мовою навчалися 466 120 студентів вузів (56,2 % усіх студентів), а також 379 339 учнів вузів системи підготовки молодших спеціалістів (55,7 % усіх учнів цієї категорії). На початку 1994–95 навчального року діяло 97 румунських шкіл, у яких навчалося 26 096 учнів (майже 22 тис. – у Чернівецькій обл., бл. 5 тис. – на Закарпатті). Крім того, діяли змішані школи: 8 українсько-румунських (3223 учні), 3 російсько-румунські (1900 учнів). Фахівців румунської мови для шкіл і дошкільних закладів готують педагогічні училища в Мукачеві (Закарпаття) та Чернівцях. Видавництва [«Освіта»](#) і [«Карпати»](#) друкують підручники й посібники для шкіл із румунською мовою навчання. 1994 виходило 7 румуномовних газет.

З поверненням кримських татар у Крим видрукувано підручники кримськотатарської мови. Для видання підручників М. н. м. України (польсь., болгар., румун., угор. тощо) утворено спеціальне видавництво «Етнос». Здійснюють радіомовлення, транслюють телепередачі М. н. м. в Україні (зокрема угорською і румунською). Дедалі більше газет і журналів виходить М. н. м., зокрема, в Києві видають польською мовою г. «Kurjer Kijowski» та ж. «Krynica» тощо. У 1990-х рр. одеське видавництво [«Маяк»](#) розпочало друк книг гагаузькою та болгарською мовами. Виникли наукові осередки, де досліджують ці мови (в Києві, Ужгороді, Чернівцях, Одесі, Сімферополі, Донецьку, Запоріжжі). Важливу роль для відродження мов і культур національних меншин України відіграють національно-культурні товариства, а також зв'язки з країнами, де мова відповідної нацменшини є державною. Тут використовують різні форми співпраці й допомоги (організація шкіл, літнього відпочинку дітей на історичній батьківщині – у Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщині), відновлення й будівництво церков відповідних конфесій. Освітні заклади й гуртки для вивчення мови й культури нацменшин не призначені винятково для представників відповідної національності, а приймають усіх охочих. Зокрема, в Криму є випадки навчання росіян у кримськотатарських школах, на Волині в роботі білоруського гуртка «Зорка Венера» беруть участь українці. Тому те, що проголошення незалежності України передбачає із відродженням і розвитком української мови та культури вільний духовний розвиток усіх народів, які живуть в Україні, є не лише декларацією, а й реальним фактом.

2003 ВР України ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, відповідно до якої Україна зобов'язалася захищати й підтримувати регіональні мови та М. н. м. В Україні діють й інші законодавчі акти та правові документи, спрямовані на захист

інтересів національних та мовних меншин, наприклад, Декларація про державний суверенітет України, Акт проголошення незалежності України, Декларація прав національностей України, Закони України «Про телебачення і радіомовлення», «Про освіту» тощо. Загалом законодавство України щодо регулювання прав національних меншин відповідає міжнародним стандартам. Однак є й розбіжності між термінологією національного законодавства і міжнародних нормативно-правових актів, що спричиняє виникнення низки проблем політичного та юридичного характеру. Зокрема, в законодавчій базі України відсутні такі поняття, як «міноритарна мова» («minority language»), «мовна меншина» («linguistic minority»), «регіональна мова» («regional language»). Натомість у ній фігурують терміни «державна мова», «національна меншина», «регіональна мова або мова національних меншин», «корінні народи», «мови корінних народів».

Від 2019 діє Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Закріплюючи українській мові статус єдиної державної і надаючи їй функції міжетнічного спілкування, закон водночас забезпечує корінні народи та нацменшини правом на дошкільну й початкову освіту рідною мовою поряд із державною. Статус української мови як державної означає обов'язковість її використання на всій території країни при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя. При цьому в законі передбачено винятки для випадків, коли йдеться про дотримання мовних прав корінних народів і нацменшин. Держава надає кожному громадянину, зокрема й представникам корінних народів чи нацменшин, які не володіють українською, можливість для опанування державної мови, пропонуючи безкоштовні курси з вивчення української мови. Та незважаючи на це, ухвалення закону викликало політичні реакції з боку вищих кіл влади сусідніх держав – РФ і Угорщини, на думку яких документ звужує функціонування М. н. м. в Україні. Подібною була реакція цих держав та Румунії у 2016, коли було прийнято Закон «Про освіту».

Загалом мовне законодавство України передбачає в державі посилення української мови за підтримки розвитку М. н. м. При цьому в містах східних та південних регіонів де-факто домінує російська мова, і немає жодних обмежень щодо її використання у приватній сфері. Як наслідок, згідно з дослідженнями соціолінгвістів, у цих краях саме українська мова перебуває під загрозою й потребує державного захисту. Питання українсько-російської двомовності часто стає об'єктом політичних спекуляцій. Події у 2014, пов'язані з Євромайданом і намаганням скасувати мовний закон, що розширив функціонування російської мови, були навмисно інтерпретовані офіційною Москвою як мовний конфлікт, у якому етнічним росіянам і в цілому російськомовному населенню країни нібито загрожує небезпека з боку нової влади. Це стало одним із аргументів збройної агресії РФ проти України. Соціологічні й лінгвістичні дослідження спростовують наявність реального

мовного конфлікту та розколу населення в Україні на мовній основі. Прикметним є факт, що широкомасштабна військова агресія РФ у 2022 спровокувала перехід частини носіїв російської мови на українську.

Рекомендована література

1. Наулко В. І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картогр. дослідж. К., 1965;
2. Його ж. Географічне розміщення народів в УРСР: Додаток до «Карты сучасного етнічного складу населення Української РСР». К., 1966;
3. Національний склад населення України та його мовні ознаки: за даними Всеукр. перепису насел. 2001. К., 2003;
4. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне різноманіття України: Аналіт. огляд ситуації. Уж., 2010;
5. Хентшель Г., Брюггеманн М. Чи існує в Україні українсько-російський мовний конфлікт? Про співіснування протистояння та змішування української та російської мов // Українська мова. 2016. № 1;
6. Соколова С., Залізник Г. Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики // Українська мова. 2018. № 2.

Покликання на статтю:

Мови національних меншин / О. Б. Ткаченко, О. С. Іщенко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2023. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-68160>

2001-2023 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).